

Kulturhistorisk förstudie

Hjärtlandas väg

*Kulturhistorisk förstudie inför ombyggnation av väg 761
genom riksintresse för kulturmiljövård, nr 17, Jönköpings
län.*

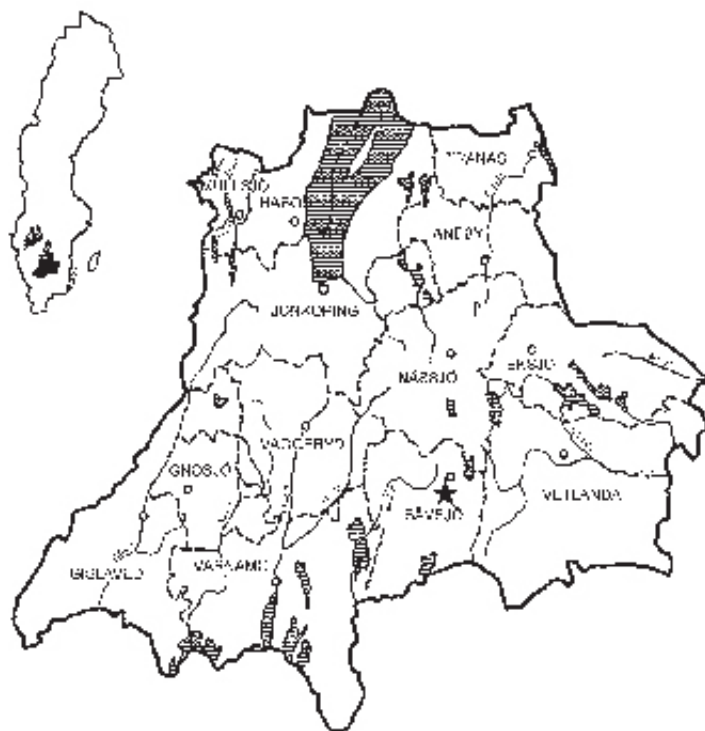
*Hjärtlanda socken i Sävsjö kommun
Jönköpings län*

Kulturhistorisk förstudie

Hjärtlandas väg

Kulturhistorisk förstudie inför ombyggnation av väg 761 genom riksintresse för kulturmiljövård, nr 17, Jönköpings län.

Hjärtlanda socken, Sävjö kommun, Jönköping län.

Rapport, foto och ritningar (där inget annat anges): Ådel V. Franzén

Grafisk design: Anna Stålhammar

Tryckning och distribution: Marita Tidblom

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping

Tel: 036-30 18 00

E-post: info@jkpglm.se

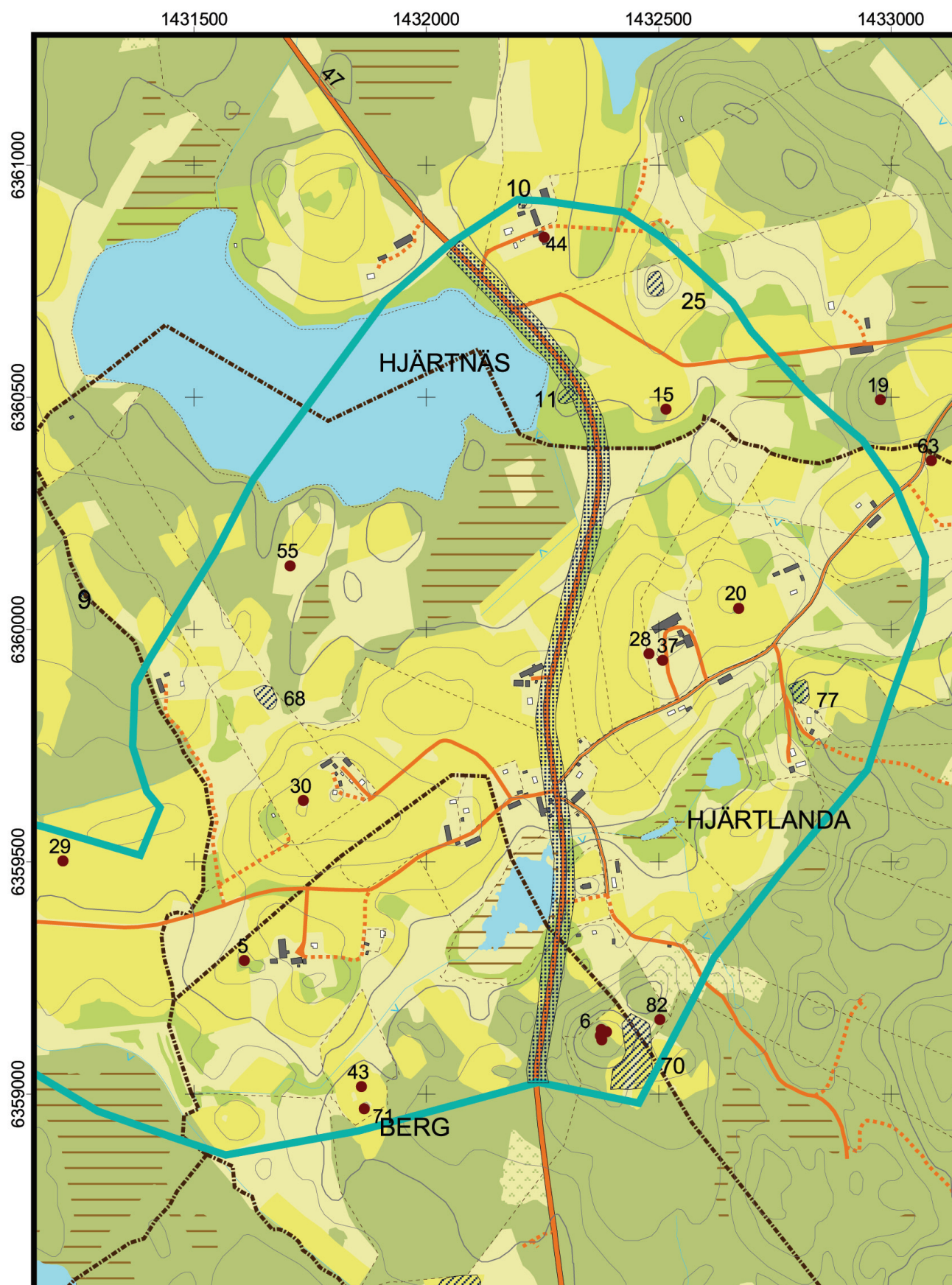
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd: Ur allmänt kartmaterial från Lantmäteriet. Medgivande 94.0133

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2006

Innehåll

Inledning.....	5
Omfattning.....	5
Målsättning.....	5
Metod.....	5
Topografi.....	6
Fornlämnings- och kulturmiljö.....	6
Hjärtlanda under yngre järnålder och medeltid.....	9
Landskapet i de äldre kartorna och landskapsförändringar under 1800- och 1900-talet.....	12
Riksintresse nr 17, Hjärtlanda.....	15
Övriga inventeringar.....	15
Resultat av förstudien.....	16
<i>Känsliga områden</i>	16
Sammanfattning.....	16
Åtgärdsförslag.....	18
Administrativa uppgifter.....	18
Referenser.....	19
Tryckta källor.....	19
Arkiv.....	19
Kartunderlag.....	20
Figurförteckning.....	20
Tabellförteckning.....	20

FIGUR 1. Utdrag ur ekonomiska kartans blad 6E 2g, 6E 1g. Skala 1:12 000. Rikssintresset nr 17 är markerad med blå ram. Planområdet är markerad med skraffering.

Inledning

Under perioden 3-10 april 2006 genomförde Jönköpings läns museum en kulturhistorisk förstudie av en del av området för Riksintresse för kulturmiljövården nr 17, Hjärtlanda. Förstudien föranleddes av planer på breddning av befintlig väg 761 från 6,5 till 7 m. På samma sida som breddningen görs planeras en gång- och cykelväg. Kulturhistorisk förstudie begärdes på den del av vägprojektet som går genom riksintresse för kulturmiljövården, nr 17. Förstudien beställdes av Vägverket Konsult och genomfördes av antikvarie vid läns museet Ådel V. Franzén som också är rapportansvarig.

Omfattning

Väg 761 går i nord-sydlig riktning rakt genom Riksintresse för kulturmiljövården nr 17 och det är dessa två kilometer som är föremål för den kulturhistoriska förstudien. I föreliggande studie kommer dock även området i anslutning till vägen att beskrivas. Helheten som riksintresset utgör består av olika delar eller landskapskomponenter som bildar olika geografiska eller historisk-geografiska mönster. Det har varit viktigt att betrakta riksintresset som en helhet där vägen utgör en del, varför mycket av rapporten kommer att handla om de kulturhistoriska värden och sammanhang som konstituerar riksintresset.

Målsättning

Målssättningen för den kulturhistoriska förstudien är att erhålla en helhetssyn på landskapets och bebyggelsens utveckling i ett långt tidsperspektiv. Den kulturhistoriska förstudien ska kunna vara underlag i en MKB-process. Förstudien syftar till att lyfta fram ett områdes karaktär och särdrag.

Metod

Arbetet har bestått av en byråmässig del och en fältedel. I detta sammanhang har den byråmässiga studien utgjort den viktigaste delen medan fältbesiktningen har bestått av ett par kortare fältbesök i syfte att erhålla en bild av landskapet vid och i anslutning till vägområdet. Det har inte varit en strikt arkeologisk fältavsökning. Även om siktet varit inställd på fornlämningar har det handlat mer om en avläsning av området och dess historisk-geografiska innehåll.

Den byråmässiga studien har omfattat genomgång av RAÄ:s fornminnesregister, samt beskrivningar av riksintresset. Dessutom har en kortare genomgång av arkivmaterial och hembygdslitteratur gjorts.

Det kartmaterial som finns på Lantmäteriets Arkivsök samt på

lantmäteriets arkiv i Jönköping har excerperats i syfte att förstå 1700- och 1800-talets landskap och de landskapsförändringar som då skedde.

Topografi

Geologiskt sett domineras området av yngre graniter under ett täcke av den osvallade morän som återfinns ovanför högsta kustlinjen.

Topografiskt sett varierar landskapet kring förstudieområdet från svagt kuperad skogsmiljö till böljande öppen jordbruksmark belägen ca 220-230 m ö h Byarna Hjärtlanda, Hjärtnäs, Berg och Älgabäck bildar ett sammanhängande öppet brukningslandskap som breder ut sig kring Hjärtnäsasjön men med en tyngdpunkt söder om sjön och ner mot Hjärtlandajön och kyrkan. På uttalade höjdpunkter i landskapet finns fornlämningar, ensamliggande eller i form av gravfält. Från höjdpartierna företer de öppna markerna svagt välvda partier ner mot sankare områden med bäckar eller sankmarker. Det kan utifrån studiet av äldre kartor konstateras att vattnet spelat en större roll i området fram till för ca 100 år sedan då både Hjärtlandasjön och Hjärtnäsasjön genomgick betydande sjösänkningar. Gränsen mellan öppet brukningslandskap och skogen är tämligen skarp men halvöppna övergångszoner finns på somliga ställen.

Hjärtlandas gårdbebyggelse företer ett ca 1 km långt band av gårdar liggande i närmast SV-NO riktning medan Hjärtnäs har sin gårdsbebyggelse samlad på ett höjdparti mellan Hjärtnäsasjön och Holmsjön. Båda byarnas bebyggelsestruktur har starkt påverkats av Lagaskiftets bebyggelseomflyttning ca 1851 för Hjärtlanda by och 1886 för Hjärtnäs.

Fornlämnings- och kulturmiljö

Följande tabell avser fornlämningar inom hela Riksintresseområdet nr 17, Hjärtlanda. Skälet till detta är att den kulturhistoriska förstudien, till skillnad från en arkeologisk utredning, inte enbart behandlar det aktuella planområdet (planområdet avser ett område om ca 10 m på ömse sidor om nuvarande väg 761), utan syftar till att analysera det landskap som planområdet är en del av.

Ur tabellen kan konstateras att fornlämningar och lösfynd visar att människor vistats eller bott i området sedan jägarstenålder. Den rika förekomsten av gravar från bronsålder och äldre och yngre järnålder utmärker inte enbart riksintresse nr 17 utan hela den omgivande bygden. I fornminnesregistret finns flera uppgifter om borttagna rösen av den sort som var vanlig under bronsålder och äldsta järnålder. Liknande uppgifter brukar indikera att ännu fler gravar kan ha funnits i området. Gravarna togs bort i samband med vägbyggen på 1800-talet och som sedan föll i glömska.

TABELL 1. Fornlämningar och andra kulturhistoriska lämningar i anslutning till planområdet och inom Riksintresse nr 17, Hjärtlanda. Från söder mot norr (FIGUR 1). Med färg redovisas en tolkning av fornlämningarnas ålder. För vissa borttagna gravar är det svårt att avgöra ålder, samt för gravfält med blandade gravformer. Periodangivelserna är således ungefärliga (se under tabellen).

RAÄ nr	Status	Typ	Beskrivning	Berör planområdet
43	Övrig	Fyndplats	Fyndplats för ej närmare beskriven stenysa	Nej
6	R	Gravgrupp	Tre stensättningar, varav en högliknande, 7-8 m i diam och 0,5-0,7 mh. Den högliknande övertorvad, de andra med övermossad fyllning, Till gruppen hör även en stensättningsliknande lämning	Nej
5	R	Röse, rest av	Närmast halvmåneformigt, ca 18 x 11 m. Röset har skadats genom täkt av stenar till vägmaterial samt genom grustäkt	Nej
29	Övrig + namn	Plats med namn	Impediment i åker vid namn "Munkaslottet", bestående av en 10 x 6 m l (N-S) och 1,8 m h kulle. Kullen består av jordblandad odlingssten	Nej
41	Övrig	1) Plats för grav	1) Plats för borttagen grav. Enligt uppgift skall ett "mycket stort stenkumme" ha tagits bort för att ge plats åt mangårdsbyggnad	Nej
		2) Lösfynd	2) en stenysa av båtyxetyp skall ha hittats på ägorna	Nej
30	R	Grav	Stensättning, 20 m i diam och 1,0 m h. Övertorvad	Nej
37	Övrig	Lösfynd	Tunnackig slipad flintysa hittad på ej närmare angiven plats inom gårdens ägor	Nej
28	Övrig	Plats för grav	Ett "större stenrör" avlägsnades från platsen 1904 varvid en gravgömma påträffades med avbrutna svärd, ett avbrutet spjut samt "åtskilliga spännen och hyskor" JLM nr 7320	Nej
20	R	Grav	Rest av röse som schaktats bort i samband med ladugårdsbygge. Ca 13 m i diam och nu 0,2 m h. Ursprunglig höjd oviss. Fynd i form av svärd, spjut, pilspetsar och en ullsax skall ha hittats i röset	Nej
48	Övrig	Torplämning	Plats för torpet Fällan	Nej
19	R	Grav	Röse, rest av, 13 m i diam och intill 0,5 m h. Ursprunglig höjd okänd. Endast rösebotten kvarstår	Nej
15	Övrig	Grav, rest av? alt röjningsröse	Närmast ovalformad, 10 x 7 m (Ö-V) och 0,4 m h. Stenmaterial 0,1-0,7 m stort. Kan vara röjningsröse	Nej

11	R	Gravfält	Inom ett ca 35 x 23 m stort område (Ö-V) finns sex högar 6-10 m i diam och 0,6-1,0 m h samt nio runda övertorvade stensättningar, 4-6 m i diam och 0,15-0,6 m h	Ja, beläget strax intill vägen
25	R	Gravfält	Inom ett 60 x 30 m stort område (N-S) finns fem högar, 5-6 m i diam och 0,6-1,0 m h samt tjugotre runda stensättningar, 3-9 m i diam och 0,15-0,8 m h. Fem av stensättningarna är övertorvade, övriga är övermosade med fyllning	Nej
44	Övrig	Fyndplats	Vid trädgårdsarbete skall en skafthålsyxa av sten ha påträffats	Nej
10	R	Gravfält	Inom ett 20 x 10 x 20 m st område (N-S) finns en hög 6 m i diam och 0,5 m h, samt sex runda stensättningar 4-8 m i diam och 0,2-0,5 m h. De flesta gravarna är svårt skadade och svåravgränsade	Nej

Stenålder

= ca 12 000-1800 f Kr

Bronsålder

= ca 1800 f Kr-500 f Kr

Äldre järnålder

= ca 500 f Kr-400 e Kr

Yngre järnålder

= ca 400-1100 e Kr

Medeltid

= ca 1100-1520 e Kr

Tidig modern och modern tid

= ca 1520-1950 e Kr

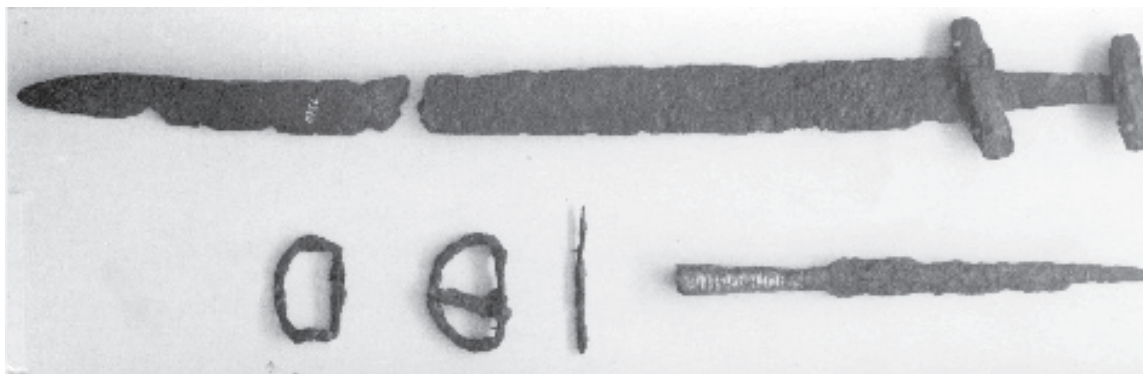
Plats med tradition

Ingen periodangivelse möjlig

Lösfynd av stenyxor samt gravar, både ensamliggande och i grupp eller gravfält indikerar ett långvarigt resursutnyttjande och brukande i bygden. Medan man under jägarstenålder sökte sig till områden med goda förutsättningar för fångst av fisk, fågel och småvilt har människorna under yngre stenålder, bronsålder och järnålder sökt sig till platser med gynnsamma förutsättningar för odling och utrymme för betande boskap. Att man hade möjlighet att ta människor ur primärproduktion i syfte att bygga monumentala gravar över döda individer visar att ett överskott bör ha genererats genom byten och handel.

Inga uppgifter finns om bronser i de bortgrävda och ödelagda gravarna, men vi kan anta att föremål av brons cirkulerade i området. Intressant är den kontinuitet som gravmaterialet beskriver från bronsålder och fram i yngre järnålder. För stora delar av Småland finns i det arkeologiska materialet ett "glapp" i begravningskontinuiteten mellan äldre och yngre järnålder. I Njudungsbygden är inte detta glapp lika framträdande och ibland saknas det helt som för Hjärtlandas del. I en snävare rumslig analys kan vi dock se en tendens till att monumentalgravar från bronsålder och äldre järnålder uppträder ensamliggande från Högaberg längst i söder till Hjärtnäs södergård i norr, medan de tre gravfälten från yngre

järnålder är belägna på Hjärtnäs ägor inom riksintressets norra del. RAÄ nr 28 är i detta sammanhang intressant. Uppgifterna om en borttagen ensamliggande grav under ett ”större stenrör” gav först associationer till bronsålder eller äldre järnålder, men fynden, ett svärd och en spjutspets med silvertauschering förefaller datera graven till yngre järnålder. Spjutspetsen eller lansspetsen har en silvertauschering med ett mönster av liggande romber uppför holken (FIGUR 2). Bladet har en rombisk karaktär och dateras utifrån liknande fynd till vikingatid. Möjligen kan man utifrån spjutspetsens form datera det mer nöjaktigt till 900-tal men eftersom resten av fyndet (”åtskillige spännen och hyskor..” se RAÄ nr 28 i tabellen ovan) saknas är en mer noggrann datering svår att göra (Thunmark-Nylen et al, 1981:251, Rud, 1973:304-305, Burenhult 1999:387, figur 285, s 402, figur 287a-b). Möjligen har den borttagna graven varit en hög och inte ett röse. Att det i beskrivningen sägs ha rört sig om ett ”större stenrör” syftar måhända till ett kärnröse.

FIGUR 2. Fynd från en plundrad grav, troligen en hög med kärnröse, i Hjärtlanda, RAÄ nr 28. Fyndet har inv nr 7320 i Jönköpings läns museums samlingar. Den vikingatida spjutspetsen har ett rombiskt mönster av inlagd silver på holken. Foto: Jönköpings läns museum.

Hjärtlanda under yngre järnålder och medeltid.

Skall etablerandet av kyrkan ca 1,2 km söder om de tre yngre järnåldersgravfälten ses som ett medvetet rumsligt brott, där man väljer att placera kyrkan i en annan del av bygden än de förkristna begravningsarna? Det rumsliga glappet kan antyda detta, men å andra sidan finns antydningar om yngre järnålderslämningar även i kyrkans närhet. År 1770 gör nämligen Samuel Rogberg följande observation när han beskriver Hjärtlanda socken (Rogberg och Ruda 1770:670-671):

”En ätte=hög finnes ett stycke från kyrkan. Därpå har stått en runsten, som numera är alldeles sönderslagen.”

Uppgiften är intressant eftersom Rogbergs beskrivningar ofta präglas

av en tämligen källkritisk och nykter hållning. Han beskriver ättehögen som han troligen har sett, medan uppgiften om runstenen antingen bygger på hörsägen eller så har han sett fragmenten med egna ögon. Att han har varit i socknen och gjort egna besiktningar framgår av beskrivningen i övrigt. I Kinnanders "Smålands runinskrifter" finns dock inga anteckningar om runsten i Hjärtlanda (Kinnander 1961).

Hjärtlanda är den minsta socknen i Njudung och Hjärtlanda kyrka är den minsta av njudungskyrkorna och därmed troligen den minsta sockenkyrkan i Jönköpings län. I Hjärtlandabygdens historia utgör den romanska absidkyrkan från sent 1100-tal och tidigt 1200-tal ett viktigt element. Under sent 1100-tal och tidigt 1200-tal byggdes ett antal stenkyrkor i Njudungs folkland som senare har kommit att kallas Njudungskyrkor. Dessa tidiga kyrkor av sten, ofta med absid, är inte bara estetiskt vackra och mycket välproportionerliga, de visar även på historiska processer och ekonomiska strukturer i det tidigmedeltida Njudung. Ett av de mer spektakulära fynden från Hjärtlanda är den fallosstenen som hittades vid 1900-talets början på kyrkogården (FIGUR 3). Blomqvist som studerade Smålands romanska kyrkokonst antar att den omsorgsfullt snidade sandstensfallosen har gjorts av "samme man som uppförde kyrkan, phallosbildens goda utformning och stenbehandlingen tyda på att denna man varit Njudungsmästaren" (Blomqvist, 1929:21-22). Njudungsmästaren är namnet på den person eller den byggnadshytta som förfärdigade dopfuntar (varav ca 20 är helt eller delvis bevarade från småländskt område) och möjligen även absidkyrkor i Småland under 1100-talets senare del. Att attributera fallosstenen till Njudungsmästaren förefaller således anakronistiskt. Eftersom

FIGUR 3. Fallosstenen som "hittades i början av 1900-talet i kyrkogården". Skulpturen kan vara tillverkad under 1100-talet av en stenarbetare vid Hjärtlanda kyrka. Stenen gavs senare som gåva av församlingen till Statens Historiska Museum. Foto: ATA.

skulpturen är gjord i sandsten är det givetvis inte omöjligt att skulpturen gjorts av någon stenarbetare från den hytta som byggde Hjärtlanda kyrka.

Njudungskyrkornas rumsliga samvariation med yngre järnåldersgravfält, runstenar och, ur ett småländskt perspektiv, relativt stora byar, visar att kyrkorna representerar förekomst av rika släkter där stormän och -kvinnor kunde bekosta kyrkobyggena. Mycket tyder på att stenhuggarna i de byggnadshyttor som utförde arbetet till stor del rekryterades från Lund där de tidigare arbetat med bygget av domkyrkan (Svahnström, red, 1947:123).

FIGUR 4. Hjärtlanda kyrka från sydöst. Hjärtlanda och Vallsjö kyrka är de minsta av njudungskyrkorna. Vallsjö socken är tillika en av länets minsta socknar. Socken återgår troligen på ett medeltida godscomplex med huvudgård och underlydande gårdar. Foto: Ådel V. Franzén.

Av de ca 12 ursprungliga absidkyrkorna finns ett flertal kvar som ruiner, men det går ändå att få ett bra grepp om deras ursprungliga form. Den lilla kyrkan i Hjärtlanda har med största sannolikhet varit en patronatskyrka upprättad på eget initiativ av en storman/kvinna (FIGUR 4). Ur den yngre järnålderns stormannaätter kom en frälseklass att utkristalliseras under tidigmedeltid. Under medeltid fanns en huvudgård i socknen där Cecilia Elofsdotter (gift med riddaren Magnus Karlsson (Lejonbalk)) år 1278 utfärdade ett testamente (Hansson 2001:246). En hypotes är att Hjärtlanda socken ursprungligen bestod av ett storgårdskomplex med rötter i förhistorisk tid. I samband med kyrkobyggande och sockenbildning kom det tidigare storgårdens domäner att fortleva in i medeltid som ett huvudgårdskomplex med huvudgård och underlydande gårdar under det tidigmedeltida småländska frälset.

Att en runsten skulle ha funnits i Hjärtlanda är alls inte osannolikt med tanke på att Hjärtlanda socken ligger inom det band av runstenslokaler som sträcker sig mellan Sävsjötrakten och mot länsgränsen till Kalmar och som har sin tyngdpunkt utmed byggena söder om och kring Emåns vattendrag. Njudungs central-

bygd präglas dessutom av omfattande gravfält från yngre järnålder, de förut beskrivna Njudungskyrkorna samt befästa och obefästa medeltida huvudgårdar tillhörande en tidig framväxande frälseklass (Hansson, 2001).

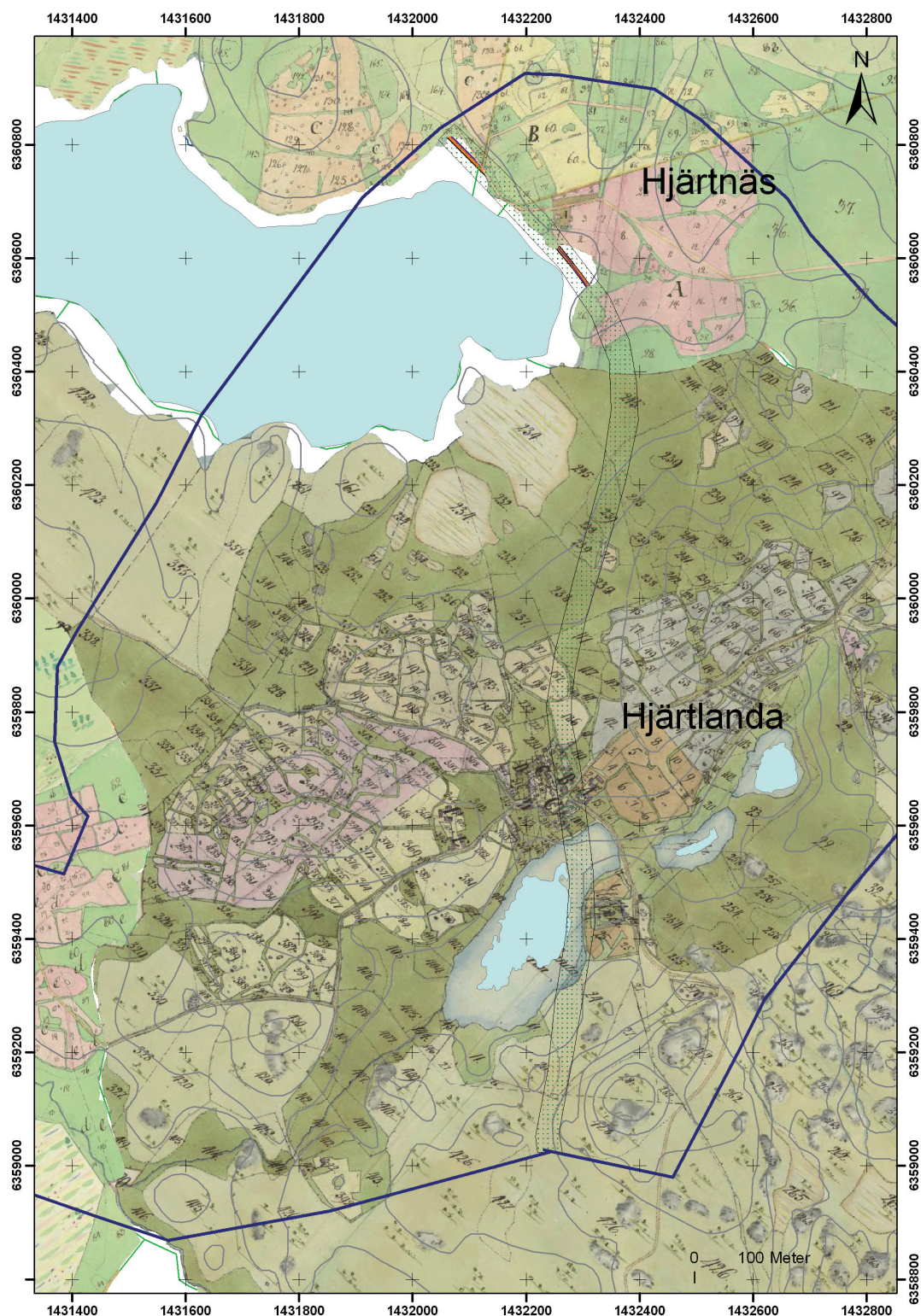
Landskapet i de äldre kartorna och landskapsförändringar under 1800- och 1900-talet

Hjärtlanda och de övriga byarna i socknen karterades för storskifte kring sekelskiftet 1800. Den landskapsorganisation som kartorna speglar var ålderdomlig, kanske med drag som går tillbaka till medeltid. Det sena 1800-talet skulle dock komma att förändra landskapet i grunden genom den radikala bebyggelseutflyttningen vid Laga skifte och sjösänkningarna vid 1800-talets slut. Kring 1930 byggdes den nuvarande vägen i nord-sydlig riktning, troligen som AK-arbete, i ett område som tidigare varit sjöbotten (AK = Arbetslöshetskommissionen anordnade under 1930 och 1940-talet framför allt vägarbeten åt arbetslösa).

Den mest framträdande landskapsförändringen skedde i samband med sjösänkningarna. Troligen har Hjärtlandasjön varit tämligen grund vilket gör att sjösänkningen i höjdskillnad räknat inte varit betydande, men tillandningen har blivit desto kraftigare. Inom den zon som tillkom i samband med sänkningen passerar väg 761. Den gamla vägsträckningen, som vi idag kan studera i de äldre kartorna, passerade ursprungligen förbi kyrkan på dess östra sida innan vägen fortsatte i en båge förbi sjöns norra ände och inte mot Hjärtlanda by. Den nuvarande vägen går således över gammal sjöbotten som frilades vid sänkningen av sjön (FIGUR 6).

År 1806 låg Hjärtlanda kyrkogårds mur på ett uppdraget läge endast ca 25 m från sjön. I dag finns en zon på ca 60 m från kyrkogårdsmuren och ner till sjökanten. Stod man på Hjärtlanda bytomt år 1806, året för storskiftet, kunde man således se över sjön mot kyrkan som var belägen på andra sidan av viken. Sjösänkningen kom här att helt förändra den tidigare landskapsbilden (FIGUR 5). Även gölarna nordost om byn kom att sänkas betydligt och återstår i dag som små vattenspeglar. Den landskapsförändring som haft störst bäring på området under senare tid är således sjösänkningen och anläggandet av en väg på den tidigare sjöbotten.

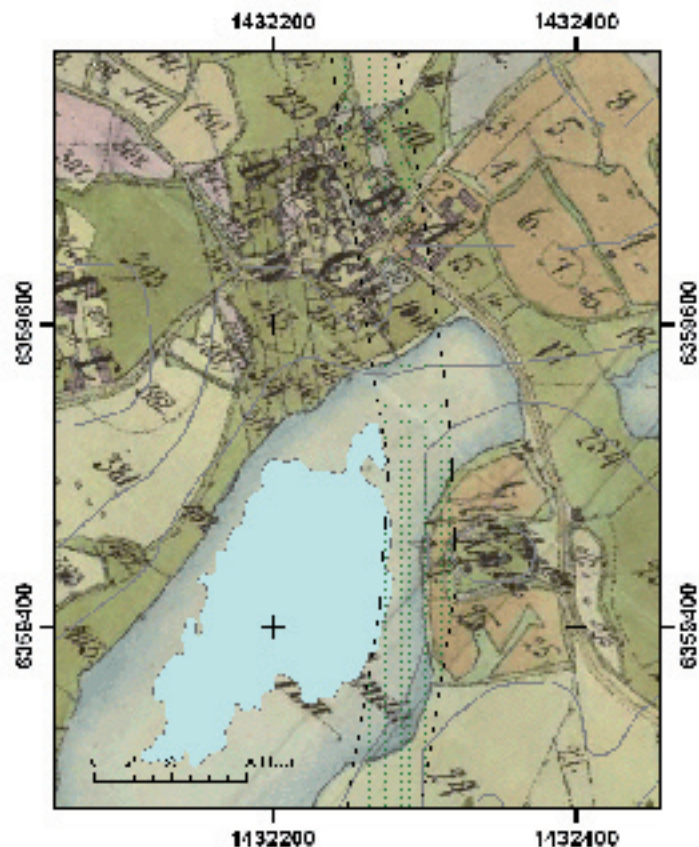
Den nuvarande sträckningen av väg 761 bryter av mot det vägnät som fanns vid 1800-talets början. Från Hjärtnäs i norr till Hjärtlanda sockencentrum tog man sig via vägar som gick i östlig riktning i förhållande till nuvarande väg. Medan den tidigare vägsträckningen tvärade bytomten i en öst-västlig riktning ligger den nuvarande vägen i nord-sydlig riktning och har kapat av den östliga delen av Hjärtlanda bytomt. 1806 års storskifteskarta visar

FIGUR 5. Sjösenkningens påvekan på landskapsbilden framgår tydligt genom jämförelser mellan storskifteskartorna från byarna Hjärtlanda och Hjärtnäs och dagens ekonomiska karta. Även bebyggelsestruktur och vägnätets dragning har ändrats fullständigt på 200 år. Vid Hjärtnäs skymtar dagens vägsträckning utanför storskifteskartans kant på mark som tidigare var sjöbotten eller strandkant. Planområdet är markerat med tjock prickad linje, riksintressets avgränsning med blå heldragen linje.

en bytomt med ett gytter av hus. I samband med storskiftet skulle dock detta komma att ändras. På kartan ser man hur nya tomter i solskiftade rader från norr till söder har lagts ut i syfte att strukturera upp de olika gårdarnas tomter och fördela husen inom dessa. Tomtskiftena fortsätter som ängsmark ner mot sjön. Breddningen av den nuvarande vägen sker således i ett område som kan betecknas som *bytomt* vilket betraktas som fast fornlämning (FIGUR 6).

FIGUR 6. Hjärtländas bytomt på storskifteskartan från 1806. Med prickad linje markeras nuvarande väg samt det aktuella planområdet. Vägen och planområdet skär genom Hjärtländas bytomts östra del. Den väg som anlades på 1930-talet bryter helt av mot det närmast öst-västligt riktade vägnät som fanns vid 1800-talets början.

Hjärtnäs bebyggelse låg kring 1800-talets början mera spridd och bestod av tre gårdstomter en bit ifrån varanda belägna intill Hjärtländssjöns strand (FIGUR 5). Även här har sjösänkningen och anläggandet av en väg i det område som tidigare var sjöbotten förorsakat ett brott i landskapets tidigare organisation och vi kan i dag svårigen känna igen och förstå strukturerna i det tidiga 1800-talets landskap som kanske även var medeltidens landskap. De gårdslägen som fanns vid storskiftet är idag övergivna och Hjärtnäs nuvarande bebyggelse ligger i uppdragna lägen. De gamla gårdslägena för den sydligaste gården är i dag övergiven och utgör således en fast fornlämning. Den nuvarande vägen passerar dikt intill och möjligen kan en breddning medföra att fornlämningen berörs.

Generalstabskartan från 1875 visar att vägen genom socknen vid denna tid följde samma sträckning som på storskifteskartan.

Riksintresse nr 17, Hjärtlanda.

De kulturhistoriska riksintressena i Jönköpings län har tillkommit som ett resultat av samråd mellan Riksantikvarieämbetet (RAÄ), länsstyrelsen och länsmuseum. Bestämmelser och regleringar kring riksintressen för bl a kulturmiljövården finns i Miljöbalken. I den kommunala översiktsplaneringen anges hur riksintressena skall tillgodoseas. Länsstyrelsen har tillsyn över länets olika riksintressen. Detta betyder att ett område av riksintresse inte enbart är en kommunal angelägenhet. Urval för vad som är riksintresse kan variera över tiden, och inga tydliga riktlinjer har funnits att tillämpa när det gäller att välja ut områden av riksintressant karaktär. Urval och beskrivningar präglas därför till stor del av godtycke.

I Länsstyrelsens "Kulturmiljövårdens riksintressen" från 1996 anges som motiv för Hjärtlanda:

"Odlingslandskap i Njudungs medeltida kärnbygd med välbevarad 1100-talskyrka, en av länets få som undgått större ombyggnader. *Uttryck för riksintresse:* Av Laga skiftet präglad inägomark med odlingsrösen och utglesad bebyggelse i krönläge. Gravfält som antyder bebyggelsekontinuitet sedan yngre järnålder. Välbevarad romansk absidkyrka." (Lsst, red. Jonsson, 1996:53-54).

Riksintressebeskrivningen betonar bebyggelsekontinuiteten från yngre järnålder, men som vi ovan har sett kan vi räkna med bosättning och brukande sedan äldre järnålder eller till och med bronsålder.

Ett annat tema som belyses i riksintressebeskrivningen är dagens odlings- och bebyggelselandskap som i mycket präglas av resultaten från Laga skiftet. Från att ha varit en sammanhållen radby, med bytomt som regleras i ett solskiftesliknande mönster så sent som vid tiden för storskiftet, kom byns bebyggelse att spridas ut över ett ca 1000 m stort område längs den höjdsträckning som löper i SV-NO riktning åt båda hållen från Hjärtlandas äldre tomt.

Övriga inventeringar

Hjärtlanda finns med i länsmuseumets "Kulturhistorisk utredning, Sävsjö kommun" från 1989. Här betonas de landskapsförändringar som skedde vid Laga skiftet samt den äldre bebyggelsens utseende (EX FIGUR 7). De två tidigare sammanhållna byarna Hjärtlanda och Hjärtnäs har kommit att få en allt mer utglesad bebyggelsebild, medan Älgabäck kom att ersättas med en gård med herrgårdsliknande karaktär (Börjesson, 1989:66-69). Mangårdsbyggnaderna i området består av enkel- och parstugor, salsbyggnader och enstaka villor, i huvudsak byggda under 1800-talet och 1900-talets början. Bebyggelsen präglas av typiska inslag som faluröda fasader av träpanel och vita snickerier samt tegelklädda sadeltak (Ibid).

FIGUR 7. Äldre välbevarad linbastu på västra sidan om nuvarande väg 761 mellan Hjärtlanda och Hjärtnäs. Foto: Ådel V. Franzén.

Resultat av förstudien

Känsliga områden

I den kultuhistoriska förstudien har hela riksintresseområdet studerats i syfte att ge en landskapshistorisk bakgrund inför de nu aktuella åtgärderna utmed väg 761. Denna väg har som vi ovan sett tillkommit tämligen sent, troligen som AK-arbete under 1930-talet.

Längs den aktuella vägsträckningen har ett område om ca 10 m åt vardera håll granskats översiktligt i fält. Den planerade vägbreddningen samt anläggandet av en GC-väg sker inom ett område med höga kulturhistoriska värden i form av redan kända fornlämningar eller områden där icke synliga fornlämningar kan förväntas framkomma. På vissa ställen längs med vägen bildas "flaskhalsar", där man kan befara att fornlämningar med eller utan synlig markering ovan mark kan påträffas vid en framtida arkeologisk utredning. Speciellt fyra områden kan betecknas som känsliga passager (FIGUR 8).

Område 1. Slänten väster om kyrkan. Nedanför slänten fanns fram till sjösänkningen under sent 1800-tal Hjärtlandasjöns strand. Området kan ha varit attraktivt för stenåldersbosättning. Slänten nedanför kyrkogårdsmuren kan även innehålla lämningar i form av utkastat avfall från förhistorisk eller historisk tid.

Område 2. Hjärtlandas gamla bytomt låg samlad inom ett område där väg 761 i dag går. På ömse sidor om vägen kan lämningar efter medeltida bytomt befaras. Norr om bytomtens område kan lämningar finnas av förhistorisk bebyggelse.

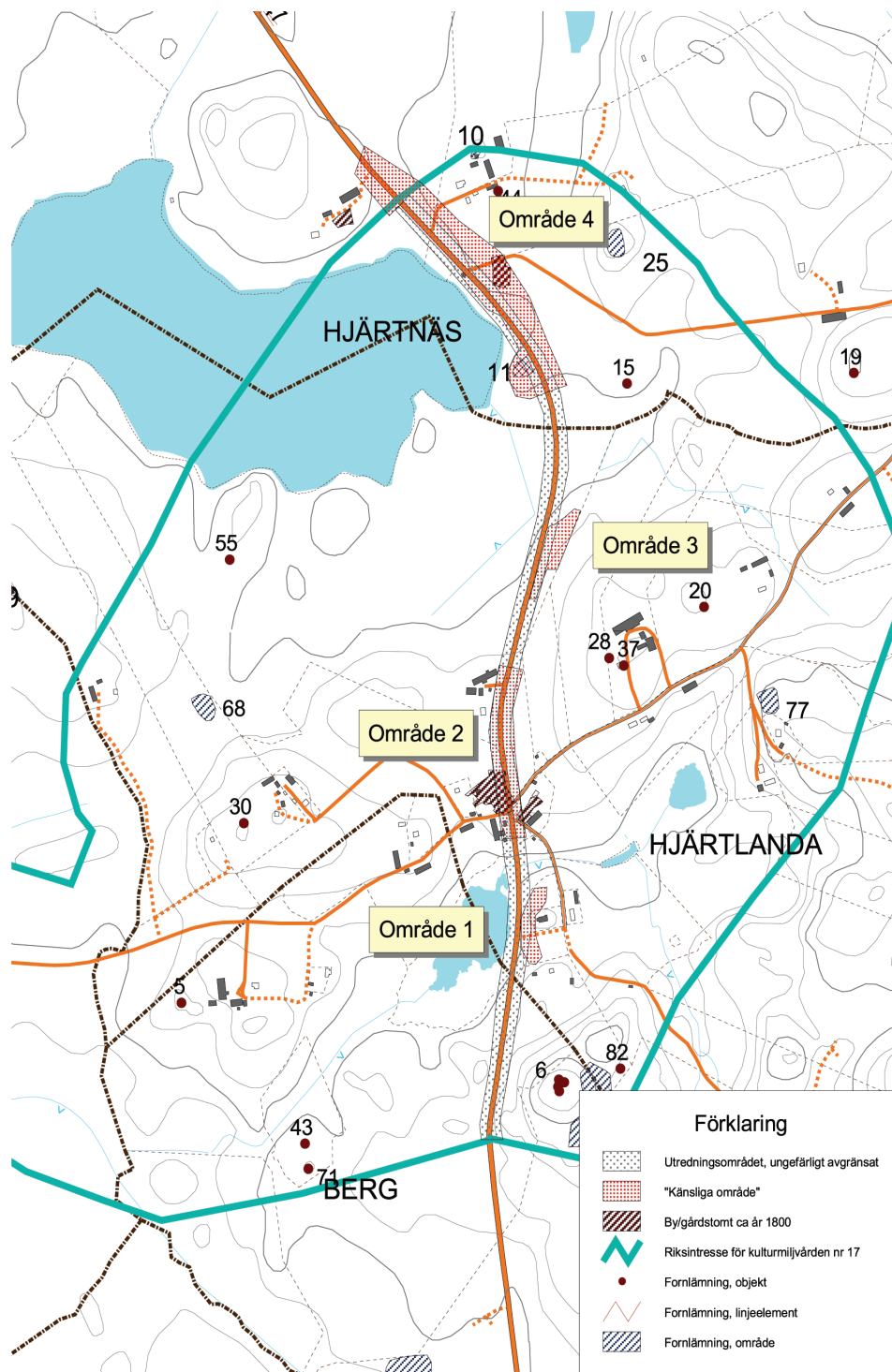
Område 3. I backen öster om vägen hittades vid fältbesiktning nya fornlämningar i form av resterna av en stensättning samt ytterligare en bevarad stensättning (den senare osäker). I området finns fossil åkermark i form av röjningsrösen och åkerterrasser.

Område 4. I området finns gravfältet RAÄ nr 11 samt lämningar efter en av Hjärtnäs gårdar som finns med på storskifteskartan. En välbevarad linbastu finns väster om vägen mitt emot gårdslämningen. Åt norr finns sentida lämningar efter stenmurar och vägbankar, men även här kan lämningar utan synlig markering ovan mark befaras.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan konstateras att de planerade vägarbetsåtgärderna kan komma att påverka fornlämningar med eller utan synlig markering ovan mark. Ett arbetsområde som sträcker sig 10 meter från befintlig väg kan troligen varieras så att det ömsom ligger öster om och ömsom väster om vägen. På så sätt kan man i någon utsträckning styra undan från fornlämningar och känsliga

miljöer. På några ställen finns dock flaskhalsar där man kan befara fornlämningar på båda sidor. Detta gäller framför allt inom ett område kring och norr om Hjärtlanda gamla bytomt, samt vid Hjärtnäs äldre tomtlägen ner mot sjön.

FIGUR 8. Områden där fornlämningar utan synlig markering ovan mark kan framkomma eller där nyupptäckta lämningar har hittats vid förstudien.

Åtgärdsförslag

Inför ombyggnation av väg 761 genom riksintresse nr 17, Hjärtlanda föreslår länsmuseum att följande åtgärder vidtas:

En arkeologisk utredning bör göras i syfte att fastställa förekomst av fast fornlämning med eller utan synlig markering ovan mark. Utredningens inventeringsinsats behöver inte bli omfattande med tanke på att en viss fältinventering har gjorts inom föreliggande förstudie. Således bör man kunna slå ihop en etapp 1 och 2-utredning där fältbesiktning och markavtäckning med grävmaskin görs inom samma utredningsprojekt. Det kan förväntas att tidigare ej kända fornlämningar framkommer ovan eller under mark. Länsstyrelsen beslutar om arkeologisk utredning.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr:	431-18477-03
Jönköpings läns museums dnr:	343/05
Beställare:	Vägverket Konsult
Rapport- och fältansvarig:	Ådel V. Franzén
Fältpersonal:	Ådel V. Franzén
Fältarbetstid:	3-4/4 2006
Län:	Jönköpings län
Kommun:	Sävsjö kommun
Socken:	Hjärtlada socken
Fastighetsbeteckning:	Hjärtlada m fl
Belägenhet:	Ekonomiska kartans blad: Sävsjö 6E 2g, Hjärtlada 6E 1g
Koordinater:	N: x: 6360,837 y: 1432,054 S: x: 6359,025 y: 1432,229

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor

- Blomqvist, Ragnar, 1929: *Studier i Smålands romanska stenkonst*. Lund.
- Burenhult, Göran (red), 1999: *Arkeologi i Norden, del 2*. Stockholm.
- Börjesson, Klas, 1989: *Kulturhistorisk utredning. Sävsjö kommun*. Jönköping.
- Gustafsson, Bengt, Isaksson, Sven, Marz, Stig (red), 2000: *Nio socknar - Sävsjö kommun under 1900-talet*. Sävsjö.
- Hansson, Martin, 2001: *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund.
- Jonsson (red), 1996: *Fördjupade riksintressebeskrivningar - Jönköpings län*. Meddelande 4/96. Länsstyrelsen i Jönköpings län. Jönköping.
- Kinnander, Ragnar, 1935-61: *Smålands runinskrifter* (Sveriges runinskrifter, fjärde bandet). Stockholm.
- Nilsson, Bertil, 1998: *Sveriges kyrkohistoria. Del 1, Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm.
- Rogberg, Samuel & Ruda, Erik, 1770: *Historisk beskrivning om Småland i gemen. I synnerhet Kronobergs och Jönköpings läner, i från äldsta til närvarande tid, om Thes Politie, Natural-Historia, Bergwärl, Kykro=stat, folkmängd, Hushållning, Kyrkir, Slott och Herregårdar, med mera minnesvärdt*. Karlskrona.
- Rud, Mogens, 1973: *Jeg ser på oldsager*. Köbenhavn.
- Svahnström, Gunnar, 1947: Medeltidskyrkorna och deras indelning. *Boken om Njudung. Meddelanden från Norra Smålands fornminnes- och Jönköpings läns hembygdsförbund* (red. Gunnar Svahnström). S. 120-152. Jönköping.
- Thunmark-Nylén (red) m fl, 1981: *Vikingatidens ABC*. Stockholm.

Arkiv

- ATA (Antikvarisk Topografisk Arkiv). Stockholm.
- F-topo. Historisk topografisk databas upprättad av Jan Agetz, JLM.
- Jönköpings läns museums bildarkiv.
- Jönköpings läns museums inventarieförteckning och arkeologiska magasin.
- Riksantikvarieämbetets (RAÄ's) fornminnesregister.
- Statens Historiska Museum (SHM): Sök i samlingar.

Internetkällor:

Lantmäteriet i Gävles webservice: Arkivsök.

Hjärtlunda socken E49.

5:1 Hjärtlanda, Storskifte. Anders Chytræus, Klas Erik Chytræus, 1806.

6:1 Hjärtnäs, Storskifte, Magnus Justus Ek, 1807.

Kartunderlag

Digitala Fastighetskartan blad: Sävsjö 6E 2g, Hjärtlanda 6E 1g.

Generalstabskartan 1875, bladet Nydala.

Figurförteckning

Figur 1. Utdrag ur ekonomiska kartans blad 6E 2g samt 6E 1g med fornlämningsmiljö, förstudieområdet och riksintressets gräns inlagd.

Figur 2. Fynd från RAÄ nr 28, en vikingatida grav i Hjärtlanda socken. Foto: Jönköpings läns museum

Figur 3. Fallosformad sten hittad på Hjärtlanda kyrkogård. Foto: ATA

Figur 4. Hjärtlanda kyrka. Foto: Ådel V. Franzén.

Figur 5. Utdrag ur storskifteskartorna från Hjärtlanda och Hjärtnäs 1806-1807.

Figur 6. Detalj ur storskifteskartan över Hjärtlanda som visar planområdets läge över den äldre bytomten.

Figur 7. Äldre välbevarad linbastu belägen intill väg 761 mellan Hjärtnäs och Hjärtlanda. Foto: Ådel V. Franzén.

Figur 8. Planområdet med, från kulturmiljösynpunkt, känsliga områden inlagda.

Tabellförteckning

Tabell 1. Fornlämningar och kulturhistoriska lämningar inom riksintresse för kulturmiljövården, nr 17.

Hjärtlunda är en av de minsta socknarna i Jönköpings län, men kulturhistorisk sett en av de rikaste. Det är också en socken där stora landskapsförändringar har skett. Den kulturhistoriska förstudien har gjorts inför ombyggnation av den väg som byggdes genom socknen på 1930-talet.